

Schokkende boeken!

onder redactie van

RICK HONINGS, LOTTE JENSEN en OLGA VAN MARION

Hilversum
Verloren
2014

Meervoudige teksten

Talige spelvormen in middeleeuwen en vroegmoderne tijd

WIM VAN ANROOIJ

Dat teksten op uiteenlopende manieren geïnterpreteerd kunnen worden, is een open deur. Auteur en lezer hoeven niet noodzakelijk dezelfde ideeën te hebben over de betekenis van een tekst en ook lezers onderling kunnen daarover van mening verschillen. Soms 'verstoppert' auteurs echter een of meer teksten in het taalaanbod dat ze creëren. Met de productie van zo'n meervoudige tekst tonen dichters hun virtuositeit en meesterschap over de taal. Bekend is de praktijk dat teksten (ook) van achteren naar voren gelezen kunnen worden (retrogades). Minder bekend is het procédé van de syntactisch dubbele betekenis, dat zichtbaar kan worden gemaakt met behulp van uiteenlopende manieren van interpunctie. Ik zal deze talige vormexperimenten illustreren aan de hand van een aantal teksten uit de middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Binnen de kunstgeschiedenis doen zich vanaf de zestiende eeuw vergelijkbare spelvormen voor: eenzelfde beeld kan twee voorstellingen bevatten. Rederijkers staan bekend om hun voorliefde voor kunstige taalspelletjes. Sommige talige spelvormen, zoals acrostichons, chronogrammen en abc-gedichten, kwamen echter al vóór de rederijkersperiode tot ontwikkeling. Vooral de vroegste experimenten met syntactisch dubbele betekenis – ze stammen uit de veertiende eeuw – moeten schokkend zijn geweest. Het toenmalige publiek was vertrouwd met eenduidige morele boodschappen. Hier zag men zich in één taalaanbod geconfronteerd met twee teksten die inhoudelijk elkaars tegenpool vormden. De ene was conventioneel, de andere controversieel.

Retrogade

Een uitzondering op de gebruikelijke leeswijze vormt de retrogade (kreeftdicht), een dichtvorm die geliefd was bij de rederijkers. Een retrogade kan niet alleen van voren naar achteren worden gelezen, maar ook in omgekeerde volgorde. In een en hetzelfde taalaanbod genereert de dichter twee teksten. Het kan zijn dat de lezer de tweede tekst zelf moet ontdekken of dat de auteur, kopiist of bezorger van de tekst de lezer attent maakt op het vormexperiment.

Hieronder citeer ik een retrogade van de Antwerpse koopman en rederijker Cornelis Crul (eind vijftiende eeuw – 1538/51). De tekst laat zich niet alleen van voren naar achteren lezen en omgekeerd (zij het dat in het tweede geval een andere interpunctie noodzakelijk is), maar bevat bovendien een acrostichon waarin de dichter zijn identiteit prijsgeeft:

Confoorteert mij nu, och Heer laudabel,
Ontrent ons zijn die vianden fier;
Regeert doch tvleesch, ghenesende curabel;
Negligent en onachtsaem zijn wij schier.
Excellent prinche, ghij bevrijdt tangier,
Leeft ons inwendich ende smenscheit spaert,
In prent liefde deur tgheloove hier,
Sneeft ons van boosheit, alle quaetheit verhaert,
Cleeft aen ons vastelick, wij sijn bewaert;
Rustich voorvechtere, thoevlucht ghemeene,
Vergheeft zonde, die bermherticheit baert;
Lustich domineert ghij, o God, alleene.¹

Het idee van de retrogade roept associaties op met spotafbeeldingen die ontstonden vanaf de Reformatie (op schilderijen, prenten, religieuze penningen, trechterhalskroezen, tegels van kachels, baardmanskruiken, tabaksdozen, pijpenstoppers en pistolen), waarbij een afbeelding van de paus in omgekeerde vorm de duivel voorstelt.² Het verschijnsel van omkering, waarbij de paus niet alleen met de duivel werd geassocieerd maar ook soms met een nar, bleef eeuwenlang populair in de beeldende kunst. De Italiaanse kunstenaar Giuseppe Arcimboldo (1526-1593) experimenteerde veelvuldig met omkeringen, zoals in het schilderij van een groenteschaal, dat bij omkering een gezicht oplevert.

Twee 'Balladen van achten'

Handschrift Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, nr. 170 bevat diverse gedichten van Cornelis Crul, maar ook twee anonieme 'Balladen van achten'.³ Met die teksten is iets bijzonders aan de hand. De eerste (nr. V) luidt als volgt:

Zulk mensch es prijsse- lic die God gerne eert.	Die zijn lusten volbre- nct, es dwaes en zod.
Hy doet zeer wijsse- lic dies de boosheit keert.	Die den ermen crenct, veracht Gods ghebod.
Daermen dueght an leert, hoogh wort hy verheven.	Hy waer werdich bespodt die valsche-lic lieght.
Dus God wort vermeert, zo comdy in 't leven.	Ghy krijght tvians cod en ghy elcken bedrieght.

De anonieme dichter genereert met één taalaanbod drie balladen van acht versregels ('van achten'). De eerste ballade (links) beschrijft een wijs en prijzenswaardig mens. De tweede ballade (rechts) doet het omgekeerde: hierin wordt iemand beschreven die Gods geboden negeert. De derde ballade geeft zich prijs wanneer van links naar rechts wordt doorgelezen. Zo ontstaat een gedicht met binnenrijm waarin de omgekeerde wereld wordt beschreven:

Zulk mensch es prijsse-
lic die zijn lusten volbre-
nct.
Die God gerne eert, es dwaes en zod.
Hy doet zeer wijsse-
lic die den ermen crenct.
Dies de boosheit keert, veracht Gods ghebod.
Daermen dueght an leert, hy waer werdich bespodt.
Hoogh wort hy verheven die valsche-lic lieght.
Dus God wort vermeert, ghy krijght tvians cod.
Zo comdy in 't leven en ghy elcken bedrieght.

Handschrift nr. 170 uit Museum Plantin-Moretus bevat nog een tweede 'Balladen van achten'. Opnieuw gaat het om een anonieme tekst. De dichter gaat op vergelijkbare wijze te werk, waardoor de indruk ontstaat dat beide balladen van dezelfde hand zijn:

Tsy dy wijs en mannen die oorloghe anthieren. Laetse alle bannen die hem qualic regieren. Die 't volc pilieren, zy Lucifers ghezelle. Die niet en wilt obedieren, God verleenne hem dhelle.	Die pais willen hauwen, zijn alle Gods neven. Die twisten schauwen, ic pryse boven screven. Hem wensch ic deewich leven die hem vought tzijnne als vrient. Hy werdt hyer naer verheven die zynnen schepper dient.

In de eerste ballade (links) verguist de dichter kwaadwillenden. In de tweede ballade (rechts) doet hij het omgekeerde: hij prijst de goedwillenden. De derde ballade geeft zich weer prijs bij doorlezen van links naar rechts. Andermaal is er sprake van binnenrijm, andermaal wordt de omgekeerde wereld beschreven:

Tsy dy wijs en mannen die pais willen hauwen.
Die oorloghe anthieren, zijn alle Gods neven.
Laetse alle bannen die twisten schauwen.
Die hem qualic regieren, ic pryse boven screven.
Die 't volc pilieren, hem wensch ic deewich leven.
Zy Lucifers ghezelle die hem vought tzijnne als vrient.
Die niet en wilt obedieren, hy werdt hyer naer verheven.
God verleenne hem dhelle die zynnen schepper dient.

In de *Const van rhetoriken* (1555) van Matthijs de Castelein komt de laatstgeciteerde tekst voor (met varianten) als illustratie van 'Sesse baladen, in eene'.⁴ De toelichtende 'Nota' luidt: 'Wild ghy niet gheslachten den calve, / Vindt dit in gheheel baladen en halve.' Het is inderdaad mogelijk om zes balladen te onderscheiden: elk van de drie reeds aangewezen balladen kan ook retrogade gelezen worden.⁵

Syntactisch dubbele betekenissen

Het Haags liederenhandschrift (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 128 E 2), ontstaan in de kring van het Hollandse hof omstreeks 1400, bevat een vrouwenstrofe van de sprookspreker Augustijnken, waarin de auteur rekening houdt met twee manieren van lezen.⁶ De tekst telt drie strofen met rijmschema ababcdccd. Op het eerste gezicht gaat het om een klacht waarin een antiridder wordt beschreven. Regel na regel somt een vrouw diens slechte eigenschappen op. Niemand houdt ooit van hem en niemand prijst hem, hij is nergens welkom en goede vrouwen hebben een hekel aan zijn levenswijze:

Mich heeft een ridder die waldoen haet,
Tot geenre tijt hi es gemint.
Den trouwen goeden hi versmaet,
Niet hi es ter doecht gezint.
Tzû der archeit hi hem geeft,
Node ich hem doget wenschen.
Want argelist in hem cleeft,
Alte zelden hi eerlijc leeft
Ghelijc den goeden menschen.

Al zin meynen ist buesheit,
Sonder doecht is al zin wesen.
Oec doet hi ongetruwicheit,
Niement ich hore prisens desen.
Onreyne gelaet ist hem vast,
Nemmermeer hi eer bejaecht.
Daerzû is hi een onwert gast,
Nergent hi wil spien na rast,
Hem en ruecht wie hem beclacht.

Manheit hait er och begeben,
Nicht vrom is er bevonden.
Der goeder wijf haesent zin leven,
Ghein doget he sprac al sine stonden.
Hogen name zal he scuwen,
Nemmermee he staet na lof.
Den goeden mach wal vor hem gruwen,
Min dan niet he mint den truwen
In alre goeden heren hof.

Gelezen met enjambement verandert de inhoud van de tekst in zijn tegendeel.⁷ Nu is het een ideale ridder die lof krijgt toegezwaid. Een vrouw somt diens goede eigenschappen op. Hij is geliefd en wordt geprezen, hij is overal welkom en geen van de goede vrouwen hebben een hekel aan zijn levenswijze:

Mich heeft een ridder die waldoen haet
Tot geenre tijt, hi es gemint.
Den trouwen goeden hi versmaet
Niet, hi es ter doecht gezint.
Tzû der archeit hi hem geeft
Node, ich hem doget wenschen.
Want argelist in hem cleeft
Alte zelden, hi eerlijc leeft,
Ghelijc den goeden menschen.

Al zin meynen ist buesheit
Sonder, doecht is al zin wesen.
Oec doet hi ongetruwicheit
Niement, ich hore prisens desen.
Onreyne gelaet ist hem vast
Nemmermeer, hi eer bejaecht.
Daerzû is hi een onwert gast
Nergent, hi wil spien na rast,
Hem en ruecht wie hem beclacht.

Manheit hait er och begeben
Nicht, vrom is er bevonden.
Der goeder wijf haesent zin leven
Ghein, doget he sprac al sine stonden.
Hogen name zal he scuwen
Nemmermee, he staet na lof.
Den goeden mach wal vor hem gruwen
Min dan niet, he mint den truwen
In alre goeden heren hof.

In het handschrift-Van Hulthem (Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-623), dat rond 1405-1408 is ontstaan in Brussel of in de nabijheid daarvan, komt een tekst voor met hetzelfde aantal strofen en hetzelfde rijmschema als de vorige tekst. Dit keer voert een man het woord. Ook hier geldt dat de auteur er rekening mee houdt dat de tekst op twee manieren kan worden gelezen.

Ene boerde

Ic minne een wijf die scande geert,
Nemmermeer si pijn na ere.
Wijflicheit haet hare onweert,
Nicht haren prijs kan si meerren.
Quade, ongheraecte werken si doet,
Nergens haer lijf ich minne.
Aan valscheit keert si haren moet,
Selden voer scande si haer behoet
Haer hertse ende oech haer sinne.

Anoniem, Paus of duivel (circa 1600).

Al haer seden prijst men nicht,
Weinig goet sijn haer dade.
Ontrouwe heeft si in haer geplicht,
Negeine stont si blijft gestade.
Aen haer oncuesche werken sijn,
Nergeens si haer wael prueft.
Alle doeght in haer verswijnt,
Cleine doghet si haer onderwint,
Haer en roect nicht wien dat bedrueft.

Hier om soe muotsich laen van ir,
Nicht lief es mir die saerte.
Si sal ummer leiden mir,
Weinich op haren troest ich waerte.
Ich wilse scuwen op minen eit,
Luttel mich helpt haer gruetsen.
Men vintse sonder bescheidenheit.
Nemmermeer mijn dienst bereit
Sal sijn der saleger suetsen.⁸

Het is een treurig portret van een minnaar die van een vrouw houdt die er een ondeugdelijke, onhoofse levensstijl op nahoudt, waardoor hij zich ten slotte genoodzaakt ziet zich van haar af te keren. Een lezing met enjambement laat de betekenis van de tekst in zijn tegendeel verkeren. De tekst over een onhoofse vrouw verandert in een lofzang op de ideale vrouw:

Ene boerde

Ic minne een wijf die scande geert
Nemmermeer, si pijnt na ere.
Wijflijcheit haet hare onweert
Nicht, haren prijs kan si meerren.
Quade, ongheraecte werken si doet
Nergens, haer lijf ich minne.
Aan valscheit keert si haren moet
Selden, voer scande si haer behoet,
Haer hertse ende oech haer sinne.

Al haer seden prijst men nicht
Weinig, goet sijn haer dade.
Ontrouwe heeft si in haer geplicht
Negeine stont, si blijft gestade.
Aen haer oncuesche werken sijn
Nergeens, si haer wael prueft.
Alle doeght in haer verswijnt
Cleine, doghet si haer onderwint,
Haer en roect nicht wien dat bedrueft.

Hier om soe muotsich laen van ir
Nicht, lief es mir die saerte.
Si sal ummer leiden mir
Weinich, op haren troest ich waerte.
Ich wilse scuwen op minen eit
Luttel, mich helpt haer gruetsen.
Men vintse sonder bescheidenheit
Nemmermeer, mijn dienst bereit
Sal sijn der saleger suetsen.

Stutterheim vergeleek beide gedichten met elkaar en kwam tot deze conclusie: 'Dat twee dichters ze onafhankelijk van elkaar en ook onafhankelijk van hetzelfde of soortgelijke voorbeelden geschreven hebben, moet uitgesloten worden geacht'.⁹ Beide teksten bevatten Duitse vormen.¹⁰ Dat maakt het des te interessanter dat het vroegst bekende volkstalige voorbeeld van de syntactisch dubbele betekenis een Duitse tekst betreft uit de eerste helft van de veertiende eeuw.¹¹

Wie de tekst in het handschrift-Van Hulthem voor zich had liggen, werd door de titel ('Ene boerde') overigens geattendeerd op het feit dat er iets bijzonders aan de hand was. In eerste instantie kon zo iemand wellicht menen dat de grap gelegen was in het negatieve vrouwenportret. Het is daarmee niet duidelijk of elke lezer de syntactisch dubbele betekenis direct in de gaten had. Bij voordracht lag dat anders. Een voordrachtskunstenaar had voldoende middelen tot zijn beschikking om het bijzondere taalspel onder de aandacht van het publiek te brengen.¹²

Het Geraardsbergse handschrift (Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 837-845) ontstond in de gelijknamige Vlaamse stad, tussen 1460 en 1470. Het bevat een korte tekst met een syntactisch dubbele betekenis.¹³ Ik geef hieronder beide mogelijke interpuncties weer:

Lantloepers, scrivers machmen gheloeven,
Lettel bedriechs so connen sy.
Te rechte eert mense in allen hoven,
Selden scalcheit es hem by.
Gherechticheit si antieren,
Niet loghenachtich sy sijn.
Wat si segghen in allen manieren
Dat bevint men inden fijn.

Lantloepers, scrivers machmen gheloeven
Lettel, bedriechs so connen sy.
Te rechte eert mense in allen hoven
Selden, scalcheit es hem by.
Gherechticheit si antieren
Niet, loghenachtich sy sijn.
Wat si segghen in allen manieren
Dat bevint men inden fijn.

Arcimboldo, *groenteschaal of gezicht* (1590).

Het literaire procédé van de syntactisch dubbele betekenis roept associaties op met een verschijnsel in de kunstgeschiedenis dat zich voor het eerst manifesteert op de grens tussen middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Daarbij bevat (een onderdeel van) een schilderij of prent – zonder het honderdtachtig graden te draaien – twee voorstellingen tegelijk. Een vroeg voorbeeld in de vorm van een antropomorfisme komt voor in de laat-vijftiende-eeuwse 'Tuin der Lusten' van Jeroen Bosch (circa 1450-1516), waar een rotspartij bij nadere beschouwing tevens een gezicht voorstelt.¹⁴

Het primaire beeld (de rotspartij) blijkt vanzelf uit de context van de rest van het schilderij (een landschap), het gezicht is secundair. Op de schilderijen van Arcimboldo vult het gezicht de gehele beschikbare ruimte. Het is samengesteld uit mensen, dieren, boomstronken, takken, bladeren, bloemen, groenten, vruchten, of ook boeken.¹⁵ Net als het principe van de omkering (zoals de paus / de duivel) komt het meervoudige beeld voor tot in de moderne tijd.

Ten slotte

Talige spelvormen zijn karakteristiek voor rederijkersliteratuur, maar teksten met syntactisch dubbele betekenis kwamen al vóór de rederijkersperiode tot ontwikkeling. De vroegste, veertiende-eeuwse voorbeelden confronteerden het publiek,

dat gewend was aan eenduidige morele boodschappen, met een onverwacht nieuw verschijnsel: het gelijktijdig aanbod van een hoofse boodschap en zijn niet-hoofse tegenhanger, waarbij de niet-hoofse tegenhanger de omgekeerde wereld representeert. De controversiële, schokkende inhoud stond voorop, de conventionele inhoud kwam pas in tweede instantie, of bij een kunstige voordracht, aan het licht. Een combinatie van hoofs en niet-hoofs manifesteerde zich terzelfdertijd ook in het vroegste Middelnederlandse toneel, maar daar werden het abele spel en de sotternie die erop volgde lineair geschakeld en kon het publiek ervoor kiezen voortijdig de zaal te verlaten. Aan teksten met een syntactisch dubbele betekenis viel niet te ontkomen.

- 17 Het standaardwerk blijft A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam 1968. Opvallend genoeg schreef Lijphart zijn dissertatie over de problematiek van dekolonisatie: *The Trauma of Decolonization. The Dutch & West New Guinea*. New Haven 1966.
- 18 Voor Hermans' expliciete uitspraken hieromtrent zie Hermans 2008, 682-687.
- 19 Peeters 1988, 244.
- 20 Hermans 1983, 112.

Edwin Praat, 'Inferieure kokosnotenplukkers'

- 1 Dit artikel is deels gebaseerd op mijn dissertatie *Verrek, het is geen kunstenaar*. Gerard Reve en het schrijverschap. Amsterdam 2011. In 2014 verschijnt hiervan een handelseditie bij Amsterdam University Press.
- 2 Gerard Reve, *Verzameld werk. Deel 5*. Amsterdam/Antwerpen 2001, 362.
- 3 Gerard Reve, *Brieven van een aardappeleter*. Amsterdam/Antwerpen 1993, 261; Gerard Reve, *Moedig voorwaarts. Brieven aan Bert en Netty de Groot 1974-1997*. Amsterdam/Antwerpen 2007, 347-348.
- 4 Praat 2011.
- 5 A. Kossmann, 'Brieven en gedichten van G.K. van het Reve: clown en profeet niet van elkaar te onderscheiden'. In: *Het Vrije Volk*, 9 april 1966.
- 6 Deze tekst verschijnt in *Vrij Nederland* van 13 mei 1972. Mulisch' tekst wordt later in boekvorm uitgegeven onder de titel *Het ironische van de ironie. Over het geval G.K. van het Reve*. 's-Gravenhage 1976.
- 7 G.K. van het Reve, *De taal der liefde*. Amsterdam 1972, 71.
- 8 Zie over deze kwestie ook: Eep Franken, 'Ironie of niet? Mulisch contra Reve'. In: Suzanne Fagel, Eep Franken & Rick Honings (red.), *Strijd! Polemie en conflict in de Nederlandse letteren*. Leiden 2012, 135-140.
- 9 Harry Mulisch, *Het ironische van de ironie*, Brussel/'s-Gravenhage 1976, 46.
- 10 Mulisch 1976, 50-51.
- 11 H. Hofhuizen, "'Ik doe alleen maar wat ik wil". Harry Mulisch schaamt zich niet voor zijn luxe. "Ik had een geslaagd zakenman kunnen zijn."'. In: *De Tijd*, 25 oktober 1969.
- 12 Van het Reve 1972, 71.
- 13 Gerard Reve, *Archief Reve 1961-1980*. Baarn 1982, 64.
- 14 Gerard Reve, *Schoon schip 1945-1984*. Amsterdam 1984, 245.
- 15 Reve 1984, 245.
- 16 Boudewijn Büch, 'Gerard Reve is het in grote lijnen eens met God'. In: *Het Parool*, 15 januari 1983.
- 17 Geciteerd naar A. Greidanus & H. Hafkamp, 'Gerard Reve in 1984'. In: *Reve Jaarboek 3*. Baarn 1986, 12.
- 18 Greidanus & Hafkamp 1986, 12.
- 19 R. Schouten, 'Oom luipaard vertelt'. In: *Trouw*, 8 december 1988.

Yra van Dijk, 'De barbaren zijn wij'

- * Met dank aan Johan Schokker voor zijn commentaar en waardevolle inzichten.
- 1 George Bataille, 'Aantrekking en Afstoting II'. In: Marc De Kesel (red.), *De sfinx van de sociologie, Georges Bataille. Een politieke filosofie van het geweld. Batailles bijdragen tot het 'College voor Sociologie' (1937-1939)*. Leuven 1994, 82.
  - 2 Derek Attridge, *The Singularity of Literature*. London 2004, 19.
  - 3 Nora van Laar, 'Marek van der Jagt: Gstaad 95-98'. In: *Lexicon van literaire werken*, 2005.
  - 4 Arnon Grunberg, 'De barbaren zijn wij'. In: *NRC Handelsblad*, 30 maart 2007.
  - 5 Zie bijvoorbeeld het televisie-interview dat Grunberg hield met Marc De Kesel (*Voorbij goed en kwaad*, 2011), of een blogpost van 29 mei 2010: 'The Belgian philosopher Marc De Kesel gave a terrific introduction to Lacan. Usually the world of Lacan is presented as impenetrable, but De Kesel made Lacan sound logic and inevitable.' Zie <http://www.arnongrunberg.com/blog/1437-symposium>. Geraadpleegd op 29 april 2014.
  - 6 Marek van der Jagt, *Gstaad 95-98*. Breda 2002, 75, 80.

- 7 Van der Jagt 2002, 78, 196. Zie over het offer in de romans van Arnon Grunberg ook: Yra van Dijk & Mathijs Ponte, 'De schrijver is een pelikaan. Offerplaatsen in het werk van Arnon Grunberg'. In: *Dietsche Warande en Belfort* 154 (2010), 52-69.
- 8 Marek van der Jagt, *Ik ging van hand tot hand. Verzameld werk*. Breda 2008, 761-780.
- 9 Van der Jagt 2002, 44.
- 10 Van der Jagt 2008, 769.
- 11 Vergelijk Lut Missinne, *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985*. Nijmegen 2013, 107-129.
- 12 Van der Jagt 2002, 22, 112, 12.
- 13 Van der Jagt 2002, 26.
- 14 Jacques Lacan, 'Het spiegelstadium'. Ongepubliceerde vertaling door Johan Schokker, 81.
- 15 Lacan geciteerd uit Johan Schokker & Tim Schokker, *Extimiteit. Jacques Lacans terugkeer naar Freud*. Amsterdam 2000, 111.
- 16 Schokker & Schokker 2000, 112.
- 17 Van der Jagt 2002, 53-54.
- 18 Schokker & Schokker 2000, 113.
- 19 Van der Jagt 2002, 68.
- 20 Schokker & Schokker 2000, 110.
- 21 Ongepubliceerde vertaling door Johan Schokker.
- 22 Van der Jagt 2002, 259.
- 23 Van der Jagt 2002, 314.
- 24 Van der Jagt 2002, 316.
- 25 Van der Jagt 2002, 13.
- 26 Die verwijzingen zijn ook elders in het oeuvre van Grunberg te vinden. Zie Yra van Dijk, 'Uitblinken in overleven. De erfenis van de Shoah bij Arnon Grunberg'. In: Johan Goud (red.), *Het leven volgens Arnon Grunberg. De wereld als poppenkast*. Kampen [etc.] 2010, 74-104.
- 27 Van der Jagt 2002, 10.
- 28 Van der Jagt 2002, 222, 239.
- 29 Van der Jagt 2002, 314.
- 30 Van der Jagt 2008, 779. Op die dubbele rol van Wenen wijst ook M.E. Weissenböck, 'Warum gerade Wien? Wien als Schauplatz in Marek van der Jagts Roman "Amour fou"'. In: Leopold Decloedt, Herbert Van Uffelen & M. Elisabeth Weissenböck (red.), *Rezeption, Interaktion und Integration: niederländischsprachige und deutschsprachige Literatur im Kontext*. Wien 2004, 161-174.
- 31 Julia Kristeva, *Pouvoirs de l'horreur. Essai sur l'abjection*. Paris 1980, 12.
- 32 Van der Jagt 2002, 65.
- 33 Sigmund Freud, 'Totem en taboe'. In: *Werken 6*. Red. Wilfred Oranje [e.a.] Amsterdam 2006, 30.
- 34 Van der Jagt 2002, 111-112.
- 35 S. Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur*. Amsterdam 1991, 73.
- 36 Marc De Kesel, *Auschwitz mon amour. Over Shoah, fictie en liefde*. Amsterdam 2012, 134.
- 37 Van der Jagt 2002, 258.
- 38 In 'Sterker dan de waarheid' geeft de auteur het tonen van de nachtmerrie als beweegreden om een ander te creëren en hem tegelijkertijd te worden, iemand die de waarheid aankan: 'Geen nachtmerrie hoeft droom te blijven'. Zie Van der Jagt 2008, 767.

Wim van Anrooij, Meervoudige teksten

- 1 L. Roose (ed.), *Religieuze poëzie van Cornelis Crul*. Zwolle 1954, 71.
- 2 Saskia de Kerf, 'De wereld op zijn kop. Over dubbelkoppen van paus en duivel'. In: *Catharijebrief 9* (2007), 16-18; Jeanne Verbij-Schillings, 'Ltk 2237, een Frans-Nederlandse bloemlezing van omstreeks 1800'. In: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 18 (2000), 11, n. 1 signaleert een Latijns lofdicht op paus Clemens vi (regeerde 1342-1352) met omgekeerd gelezen een tegengestelde boodschap.
- 3 Roose 1954, 8, n. 3 (verblijfplaats en signatuur van het Antwerpse handschrift op p. 13). De twee bal-laden zijn uitgegeven door C.P. Serrure (ed.), 'Gedichten van Cornelis Crul, van Antwerpen'. In: *Va-*

- derlandsch Museum 5 (1863), nr. v en vi. Ik citeer naar de editie-Serrure, onder aanpassing van hoofdlettergebruik en interpunctie.
- 4 Mathijs de Castelein, *De const van rhetoriken* (facsimile van de eerste uitgave, Gent: Jan Cauweel, 1555). Oudenaarde 1986, 222. Ik citeer naar de DBNL en geef de tekst in kritische vorm.
  - 5 Sara Adriana Petronella Joanna Henriette Iansen, *Verkenningen in Matthijs Casteleins Const van Rhetoriken*. Assen 1971, 150-151. Beide anonieme 'Balladen van achten' geven hun geheim prijs door van boven naar onder of van links naar rechts te lezen. Een dergelijk principe speelt een rol in *Galante verscheidenheden en mengelingen* (Rotterdam, 1884), waarin over twee bladzijden (de opening p. 12-13) een onschuldige brief aan een dame is afgedrukt. Leest men alleen de tekst op p. 12 dan komt evenwel een pornografische brief tevoorschijn. Zie Marita Mathijssen, 'De bruiloft van Jacob Stootgraag. Pornografie in de negentiende eeuw in Nederland'. In: Joost van Driel & Rick Honings (red.), *Pornografie in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam 2012, 59-60 (de brief is afgedrukt in het kleurkatern na p. 96). Met dank voor de verwijzing aan Rick Honings.
  - 6 In de jaren zestig van de vorige eeuw discussieerden Stutterheim en Heeroma over de vraag of de tekst in het Haags liederenhandschrift op twee manieren gelezen kon worden. Zie C.F.P. Stutterheim, 'Mens of duivel? Augustijnken's "Ridder die waeldoen haet"'. In: *TNTL* 83 (1967), 81-107; C.F.P. Stutterheim, 'Raadsel of grap? Nogmaals Augustijnken's "Klacht"'. In: *TNTL* 85 (1969), 194-211. In het voetspoor van Fons van Buuren, 'Ernst of boert'. In: *Vooys* 4 (1985), 17-21 en F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*. Amsterdam 1988, 120-121 volg ik de interpretatie van Stutterheim.
  - 7 In het Middelnederlands hingen verseinde en syntactische structuur aanvankelijk met elkaar samen. Teksten werden vers voor vers gelezen, waarbij er na ieder vers als het ware een korte pauze werd gedacht (vergelijk de eerste weergave). In de dertiende eeuw komt er in Brabant een ontwikkeling op gang, die zich in de veertiende eeuw ook buiten Brabant verspreidt, die enjambement mogelijk maakt (vergelijk de tweede weergave). Zie E. van den Berg, *Middelnederlandse versbouw en syntaxis*. Utrecht 1983.
  - 8 Herman Brinkman & Janny Schenkel (ed.), *Het handschrift-Van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15589-623*. Hilversum 1999, dl. 1, nr. 120. De tekst wordt kritisch weergegeven. Stutterheim 1967, 93-94 betrok deze tekst voor het eerst in de discussie.
  - 9 Stutterheim 1967, 98.
  - 10 Soms was de communicatieve functie in het geding (aanpassing van het Middelnederlands aan een oostelijk publiek), in andere gevallen opteerden Middelnederlandse dichters voor een Duitse kleuring op basis van stilistische overwegingen. Vergelijk Corrie de Haan, *Dichten in stijl. Duitse kleuring in Middelnederlandse teksten*. Amsterdam 1999.
  - 11 Van Oostrom 1988, 324, n. 22 verwijst als eerste naar deze tekst (en naar een Engelstalig gedicht uit de Tudor-periode).
  - 12 T. Meder, *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegasberch (ca. 1400)*. Amsterdam 1991, 192-193; T. Meder, 'Omstreeks 1266. In *Der naturen bloeme* worden sprooksprekers en acteurs vergeleken met een Vlaamse gaai'. In: R.L. Erenstein, D. Coigneau, R. van Gaal [e.a.] (red.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, 21-22.
  - 13 Marie-José Govers, Mariken Goris, Peter van Heusden [e.a.] (ed.), *Het Geraardsbergse handschrift. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 837-845*. Hilversum 1994, nr. 62. De tekst wordt kritisch weergegeven. Van Buuren 1985, 20 betrok deze tekst voor het eerst in de discussie.
  - 14 Reindert Falkenburg, *The Land of Unlikeness. Hieronymus Bosch, The Garden of Earthly Delights*. [Zwolle] 2011, 124-125, die tevens spreekt van directe invloed op Salvador Dalí.
  - 15 Afbeeldingen in Werner Kriegeskorte, *Giuseppe Arcimboldo 1527-1593*. Köln 1993; Sylvia Ferino-Pagden, *Arcimboldo 1526-1593*. Milano 2007.
  - venen', in: *Vaderlandartikelen* 1939. Ed. Stichting Menno ter Braak. Geraadpleegd op 10 december 2013 via www.dbnl.org.
  - 4 Nicolaas Beets, *Het dagboek van de student Nicolaas Beets, 1833-1836*. Ed. Peter van Zonneveld. Den Haag 1983, 90.
  - 5 Peter van Zonneveld, 'Nicolaas Beets over Aarnout Drost'. In: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 2 (1984), 38-39.
  - 6 Aarnout Drost, *Schetsen en verhalen*. Amsterdam 1835, xviii-xix.
  - 7 Aarnout Drost, *Hermingard van de Eikenterpen*. Ed. P.N. van Eyck. Amsterdam 1939, 3.
  - 8 Drost 1835, xix.
  - 9 Jacoba de Waal, *Aernout Drost*. Utrecht 1918, 135.
  - 10 Alexander J.P. Raat, 'De nalatenschap van een "solide en zeer brave jongen"'. In: Rick Honings & Olf Praamstra, *Ellendige levens. Nederlandse schrijvers in de negentiende eeuw*. Hilversum 2013, 132.
  - 11 Marita Mathijssen, 'Hoe drie vrienden een jonggestorven schrijver romantiseerden'. In: K.D. Beekman, M.T.C. Mathijssen-Verkooijen & G.F.H. Raat (red.), *De as van de Romantiek. Opstellen aangeboden aan prof. dr. W. van den Berg. bij zijn afscheid als hoogleraar Moderne Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam 1999, 154-165. Ook in Marita Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880*. Nijmegen 2004, 33-40.
  - 12 Drost 1835, 327.
  - 13 Marita Mathijssen, *De mythe terug. Negentiende-eeuwse literatuur als travestie van maatschappelijke conflicten*. Inaugurale rede Universiteit van Amsterdam. Amsterdam 2000.
  - 14 H.A.M.M. Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter. Onderzoek naar het functioneren van de Stadsgeenes- en -heelkundigen ten tijde van en in verband met de cholera-epidemieën in Leiden in de negentiende eeuw, 1832-1866*. Z.p.l. 2005, 58.
  - 15 Vergelijk De Waal 1918, 134. Zie ook J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde* vi. Haarlem 1925, 535. Met dank aan Eke Poortinga, die mij hierop heeft geattendeerd.
  - 16 Johan Koppenol, 'Inleiding'. In: Jacob Cats, *Verhalen uit de Trou-ringh*. Ed. Johan Koppenol. Amsterdam 2003, 2.
  - 17 Geciteerd naar Jacob Cats, *Alle de werken* 2. Ed. J. van Vloten. Zwolle 1862, 319.
  - 18 Cats 1862, 315.
  - 19 Cats 1862, 318.
  - 20 Over Cats' reputatie in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw zie Joost Kloek, 'Burgerdeugd of burgermansdeugd? Het beeld van Jacob Cats als nationaal zedenmeester'. In: Remieg Aerts & Henk te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Kampen 1998, 100-122.
  - 21 E.J. Potgieter, *Proza, 1837-1845*, dl. 2. Haarlem 1903, 129-130. Over 'Het probleem van het dichterschap van Jacob Cats' zie Jan Oosterholt, *De ware dichter. De vaderlandse poëtische discussie in de periode 1775-1825*. Assen 1998, 70-72. Over Potgieters afrekening met Cats zie G. Kuiper, 'Jacob Cats voor het Gericht van Potgieter en Huet'. In: P. Minderaa (red.), *Aandacht voor Cats bij zijn 300ste sterfdag*. Zwolle 1962, 105-117.
  - 22 Rick Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Leiden 2011, 202.
  - 23 Drost 1835, 481.

Jaap Goedegebuure, Extatisch gestamel of bombastische onzin?

Rick Honings, *De pestilentie te Katwijk* van Aarnout Drost

- 1 Willem Kloos, *Verzen*. Amsterdam 1894, 67.
- 2 Albert Verwey, 'Inleiding'. In: Aarnout Drost, *De pestilentie te Katwijk*. Ed. C.G.N. de Vooys. Amsterdam 1906, 2.
- 3 Menno ter Braak, 'Drost - Potgieter. Europeesche en nationale romantiek. Het lot van jonggestor-

- 1 Enno Endt (ed.), *Herman Gorter documentatie 1864-1897*. Tweede druk, Amsterdam 1986, 313-317.
- 2 Geciteerd naar Herman Gorter, *Verzen*. Ed. Enno Endt. Tweede druk, Amsterdam 1978, 118.
- 3 Endt 1986, 316.
- 4 Endt 1986, 358.
- 5 Endt 1986, 317.
- 6 Endt 1986, 317-325.
- 7 Endt 1986, 340.
- 8 Endt 1986, 346.